Volume 2, Issue 5 May 2016 ISSN NO: 2454 - 2326

North Asian International Research Journal Consortium

North Asian International Research Journal

Of

Multidisciplinary

Chief Editor
Dr. Nisar Hussain Malik

Publisher
Dr. Bilal Ahmad Malik

Associate Editor
Dr.Nagendra Mani Trapathi

Honorary
Dr.Ashak Hussain Malik

IRJIF IMPACT FACTOR: 3.52

NAIRJC JOURNAL PUBLICATION

North Asian
International
Research Journal Consortium

Welcome to NAIRJC

ISSN NO: 2454 - 2326

North Asian International Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi, Urdu all research papers submitted to the journal will be double-blind peer reviewed referred by members of the editorial board. Readers will include investigator in Universities, Research Institutes Government and Industry with research interest in the general subjects

Editorial Board

J.Anil Kumar Head Geography University of Thirvanathpuram	Sanjuket Das Head Economics Samplpur University	Adgaonkar Ganesh Dept. of Commerce, B.S.A.U Aruganbad
Kiran Mishra Dept. of Englig,Ranchi University, Jharkhand	Somanath Reddy Dept. of Social Work, Gulbarga University.	Rajpal Choudhary Dept. Govt. Engg. College Bikaner Rajasthan
R.D. Sharma Head Commerce & Management Jammu University	R.P. Pandday Head Education Dr. C.V.Raman University	Moinuddin Khan Dept. of Botany SinghaniyaUniversity Rajasthan.
Manish Mishra Dept. of Engg, United College Ald.UPTU Lucknow	K.M Bhandarkar Praful Patel College of Education, Gondia	Ravi Kumar Pandey Director, H.I.M.T, Allahabad
Tihar Pandit Dept. of Environmental Science, University of Kashmir.	Simnani Dept. of Political Science, Govt. Degree College Pulwama, University of Kashmir.	Ashok D. Wagh Head PG. Dept. of Accountancy, B.N.N.College, Bhiwandi, Thane, Maharashtra.
Neelam Yaday Head Exam. Mat.K..M .Patel College Thakurli (E), Thane, Maharashtra	Nisar Hussain Dept. of Medicine A.I. Medical College (U.P) Kanpur University	M.C.P. Singh Head Information Technology Dr C.V. Rama University
Ashak Husssain Head Pol-Science G.B, PG College Ald. Kanpur University	Khagendra Nath Sethi Head Dept. of History Sambalpur University.	Rama Singh Dept. of Political Science A.K.D College, Ald.University of Allahabad

Address: - Dr. Ashak Hussain Malik House No. 221 Gangoo, Pulwama, Jammu and Kashmir, India - 192301, Cell: 09086405302, 09906662570, Ph. No: 01933-212815,
Email: nairjc5@gmail.com, info@nairjc.com **Website:** www.nairjc.com

IRJIF IMPACT FACTOR: 3.52

पाणिनी का ध्वनि सिद्धान्त – एक संक्षिप्त परिचय

प्रदीप तिवारी

संस्कृत विभाग, बुन्देलखण्ड विश्वविद्यालय, झाँसी, भारत।

सारांश

आचार्य पाणिनी ने संस्कृत एवं प्राकृत भाषा में ध्वनि उत्पत्ति एवं ध्वनि भेदों को स्पष्ट किया है। उनके अनुसार ब्रह्म ने ध्वनि वर्णो की सृष्टि कि जिससे व्यक्ति अपने विचारों को प्रकटित करता है।

प्रस्तावना

महर्षि पाणिनि विश्व के प्राचीन भाषा वैज्ञानिक हैं। जिन्होंने ध्वनि के रहस्यों एवं स्वरूप को अभिव्यक्ति किया है। उनके अनुसार उच्चारण शुद्धि बिना पाठ फल का व्यक्ति लाभ नहीं प्राप्त कर सकता। पाणिनी शिक्षा दैवी सिद्धान्त के बल पर शिक्षा का निदर्शन किये हैं।

विवेचना

पाणिनेः मतानुसारं प्राकृत तथा संस्कृतभाषायां स्वयं ब्रह्मणा त्रिषष्टिः अथवा चतुर्षष्टिः वर्णाः उक्ताः तेषु स्वराणां सया एकविंशतिः, तथा पंचविंशतिः स्पर्शाः, चत्वारः अन्तस्थाः, चत्वारः उष्माणः, चत्वारः यमक्ष्र्णाः, एकः अनुस्वारः एकोविसर्गः क, ख परकः तथा प, फ परकः अर्ध विसर्गै द्वौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ दुस्स्पृष्टतांप्राप्तः पुल्तः लृकारः एकः भवति। अनेन प्रकारेण त्रिषष्टिः वर्णाः

भवन्ति। अनुस्वारस्य मतभेदतः हस्वः दीर्घं वा अनुस्वारः रङ्ग रुपे द्विधा अतः चतुष्षष्टिः वर्णाः भवन्ति।

पाणिनिमतेध्वनि उत्पत्तेः सिद्धान्ताः जीवात्मा बुद्धया विषयान् सम्यगवबोध्य तान् व्यक्तीकरणार्थं मनं कार्ये प्रयुक्ते। मनः शरीरस्य अग्निं चालयितुं प्रेरयति। तथा शरीरस्याग्निः मुख–विवरकोष्ठे वर्तमानं वायुं प्रेरयति। अनेन प्रकारेण प्रेरितः वायुः वक्षः स्थलस्य अन्तः भूत्वा प्रातः सवने प्रयोज्यं तथा गायत्री छन्दसः विशेषतया सम्बद्ध मन्द स्वं जनयति। सः एव वायुः कष्ठदेशतः गत्वा माध्यदिन सवने प्रयोज्य त्रिष्टुप्ट छन्दसः विशेषतया सम्बद्ध मध्यमस्वरं उत्पन्नं करोति। तथा शिरसि गत्वा शिरसि अभिव्यक्तः तृतीय सवने प्रयोज्यः तथा जगती छन्दसः विशेषतया सम्बद्धं तारस्वरं जनयति। अनेन प्रकारेण उपरि गत्वा शिरसि अवरोधितः भूत्वा प्राणवायुः मुखमागत्य अकारादि वर्णाणां उत्पत्तिः करोति।[1–6.]

तेषां वर्णानां उदात्तादि स्वराः हस्वदीर्घादि काल, कण्ठ, मूर्ध, ताल्वादि स्थान आभ्यान्तर प्रयत्नः तथा बाह्य प्रयत्नः इत्थं पंच प्रकारकः विभागः भवति।

ध्वनेः वर्गीकरणम्–

पाणिनिः वर्णानानुच्चारण–स्थानाधारेण भेदः कृतवान्। वर्णानां उरः कण्ठः, मूर्धा जिह्यामूलं, उन्तः, नासिका, औष्ठौ तथा तालूः इये अष्टै उच्चारणस्य स्थानाणि सन्ति।

विसर्गस्य अष्टयागतिरस्ति। तस्य स्थाने अष्टौ आदेशाः भवन्ति यथा–ओकारः, विवृतिः, शकारः, षकारः, सकारः, रेफः जिह्वामूलीयः तथा उपुध्मानीयः इति। 'यदि ओभाव' प्राप्तिः, युक्त तथा सन्धि युक्तः अन्य पदाव्यवहित परवर्ती पदः उकारादिः अस्ति, तर्हि तं पूर्व पदं अकारस्वारान्तं जानातु। यदव्यर्वहित परवर्ती अनुकारादिः पदयुक्तः ओभाव प्राप्तियुक्तः तथा सन्धियुक्तः पूर्वपदोऽस्ति तं स्वर रुपेण विसस्यि ओभाव प्राप्तिरुपं गतिविशेषयुक्तः पदं ज्ञेयम्।

यथा– "सूयोदयः" इत्यत्र उत्तरपकारादिः अस्ति अतः समासान्तर्गत पूर्वपदे सूर्यः स्वरान्तः अस्ति। बालको गच्छति इत्यत्र उत्तर पदं उकारादिर्नास्ति। पूर्वपदः बालकः उष्मान्तः (विसगन्ति) अस्ति।

उर स्थानकाः

परवर्ती वर्गपंचम वर्णेभ्यः तथा अन्तस्थासंज्ञकघर्णेभ्यः संयुक्तः हकारः उरः स्थानकः भवति।

- **कण्ठस्थानकाः—** परवर्ती वर्गपंचमवर्णेभ्यः तथा अन्तस्थासंज्ञक वर्णेभ्यः असंयुक्तः हकारः कण्ठस्थानकः भवति। अकारः तथा हकारः पाणिनिमते कण्ठस्थानकः एवभवतः।
- **तालुस्थानकाः—** इकारः, चवर्गीयवर्णाः (च, छ, ज, झ, ञ) यकारः तथा शकारः इमे तालुस्थानकाः वर्णाः सन्ति।
- **ओष्ठस्थानकाः —** उकारः, पवर्गीयवर्णाः (प, फ, ब, भ, म) इमे ओष्ठस्थानकाः भवत्ति।
- **मूर्धास्थानकाः—** ऋकारः एर्गीयाः वर्णाः (ट, ठ, ड, ढ, ण) रेफः, त्रकारः इमे मूर्धास्थानकाः भवन्ति।
- **दत्तस्थानकाः**— लृकारः तवर्गीयाः वर्णाः (त, थ, द, ध, न) लकारएकारौ इमे दन्तस्थानकाः भवन्ति।
- **जिह्वामूलकाः**— कवर्गीयवर्णाः जिह्वामूले भवन्ति। इत्थं पाणिनिना स्पष्टीकृताः।
- **दन्तोष्ठ्याः—** पाणिनिमते "वकारस्य" उच्चारणं दन्तैः तथा अधरोष्ठयोः स्पर्शेण भवति।
- **कण्ठतालुरुपकाः**— तथैव ओकारौकारयोः उच्चारण स्थानं कण्ठोष्ठौ भवतः अतः एतो कण्ठोष्ठरूपकों।
- **नासिकास्थानकाः**— अनुस्वारस्य तथा यमसंज्ञकवणीनां उच्चारणस्थानं नासिका इति मन्यते।
- **अयोगवाहवर्णाः—** अनुस्वारविसर्गौ, जिह्वामूलीयः, उपध्मानीयः यमाः तथा नासिक्य वर्णाः एते अयोगवाहः वर्णाः इति नाम्ना ज्ञायन्ते। इमेवर्णाः स्वाश्रय भूतानां स्वपूर्वर्ती स्वराणां स्थान ग्राहकाः भवन्ति।

वर्णभेदः— वर्णाः विभिन्न प्रकारकाः भवन्ति। तैरेव राष्ट्र रचना भवति। रुपसंयोजने सति अर्थपरिवर्तनः भवति।

यथा— "धव" इत्यस्य परिवर्तितं रुपं "पधः" तस्यार्थ हत्या भवति।

वर्णानां स्वरगतभेदाः–

पाणिनीय शिक्षायो अच् प्रत्याहारस्य (अ, इ, उ, ऋ, लृ, ए, ओ, ऐ, औ) उदात्तः अनुदात्तःतथा स्वरितः इति प्रभेद प्रयाः एते स्वरगत भेदाः।

वर्णानां कालकृत भेदाः–

पाणिनिगतानुसारं अचाम् (अ, इ, उ, ऋ, लृ, ए, ओ, ऐ, औ) हस्व, दीर्घः, तथा प्लुतः इति त्रयाः कलकृत प्रभेदाः सन्ति।

स्वराणां वेदानुसारं गान भेदाः–

पाणिनिः गानस्य निषादः तथा गान्धारः स्वरः उदात्ते, तथा ऋषमः, धैवतः स्वरः अनुदात्ते अन्तर्भूवी कृतवान्। तथागानस्य ये षऽजमध्यमपंचचयाः स्वराः सन्ति ते स्वरित मूलकाः सन्ति।

वर्णानां मात्रागत भेदाः–

पाणिन्यनुसारं ऐकारौकारयोः तथा एकारोकारयोः आघ अर्धममात्रा कण्ठस्थानकः अवर्णः भवति तेषां विवृतं तथा सवृतं करणं भवन्ति।

एकारैकारयोः कण्ठ्य स्वरस्य अर्धमात्रा तथा ओकारौकारयोः कण्ठ्य स्वर एकमात्रा (पूर्वभागे) भवति। ए, ओ, ऐ, औ इत्येषां पूर्वोत्तर भागानां क्रमेण विवृतत्वं तथा संवृतत्वं भवति।

हस्व अवर्णं संवृतं ज्ञेयम् तथा दीर्घ अवर्णं विवृतं ज्ञेयं। तथा सर्वेऽपि धोषवर्णा संवृताः, सर्वे अघोषवर्णाः विवृत्ताः।

अकारादिस्वराणां तथा उष्म वर्णानां (श, ष, स, ह) एतेषां आभ्यन्तर प्रयत्नः विवृतं भवति। तेषामपेक्षया एकारोकारौ अधिकविवृत्तौ भवतः तथा ऐकारौकारोततोऽप्यधिकौ विवृत्तौ भवतः। स्वराननूरं आगत अनुस्वारः यदि हकारः, रेफः तथा श, ष, स परतः भवन्ति तर्हि सदा दन्तमूलस्थानक तथा

वीणायाः ध्वनिसदृशं तस्ये च्चारणं विधेयं। पाणिनीय शिक्षानुसार यथा वकारुतया औकास्य उच्चारणाय ओष्ठयोः वार द्वयं व्यापृतीक्रियते। तथैव अनुस्वारः, विवृत्तिः, विरामः तथा व्यंजनद्वयं औच्क्य स्वरद्वपस्थ मध्ये आगच्छति द्वयोः स्वरवोः उच्चारणर्थेओष्ठौ द्विह गरम् व्यावृत्ती भवतः।

वर्णस्योच्चारणे आवश्यकस्य कौशलस्य निरुपणम्–

शावकस्य पतने तथा छेदनेन यथा व्याघ्री विभेति तथा शनैः एव मुखे ग्रहणंकृत्वा अत्र–तत्र नयति। तथैव वर्णानां उच्चारण कर्डः कर्त्तव्योऽयं अस्तियत् करणान् अधिकेशिथिलरुपे तथा अधिके दृढ़रुपेऽपि नैवकरणीयम् तथा समुचित रुपेण प्रयोज्य उच्चारणं कर्त्तव्यं।

रऽगवर्णोच्चारणनिरुपणम्–

सौराष्ट्रीया तक्र विक्रेयी गोपी यथा"वक्रऽाँ" इति पदमुच्चारयति (अर्थात् हस्वान्तं पदं, दीर्घान्तुंप्रुतान्तं वा कृत्वा उच्चास्यति) तथैव "खे अराऽाऽ इव सेदया (ऋग्वेद) इत्यादि स्थलेषु वेदे रङ्ग वर्णस्य उच्चारणं करणीयम्"।

पाणिन्यनुसारं वेदाध्यायिनः जवाः र वर्णस्य पटुतापूर्वक उच्चारणं विधेयं। र पूर्ववर्ती स्वरस्य द्वस्वीकरण न करणीयम्। रङगपूर्ववर्ती स्वरं दीघ न करणीयम् तथा तस्मात् दीर्घस्वरादनन्तरं नासिकानात्रस्थानकः (र नात्मकः) वर्णमुच्चार्यम्।

रङ्गस्य हृदये एकमात्रा, शिरे अर्घमात्रा तथा नासिकायाम् अर्घमात्रा भवति। इत्थमेव रप्रस्य द्विमात्रिकता भवति।

वक्षः स्थलतः उपरि आगताः तथा कांस्यावाद्यस्य समान ध्वनियुक्ताः र मृदुरुपे तथा मात्राद्वयकाले उच्चार्यम् एतस्य उदाहरणम्– "वृत्रं जघन्वा ऽ।ाँऽ अप तद्ववार" प्रतस्य वाक्ये आगतः जघन्वाँ प्रयोगः उदाहरणम्।

कम्पस्वरोच्चारण वैशिष्ट्यवर्णनम्ः–

कम्पस्वरं उच्चारणकाले स्वरः मध्यभागे कम्पितं कृत्वा उच्चारणं कार्यं। मध्यभागतः पूर्वस्यतथा उत्तरस्य भागान् उदात्तरुपे अथवा अनुदात्तरुपे तुल्यं कृत्वा उच्चार्यम्। यदिकम्पस्वरे यङ्गः अपि स्यात् तर्हि रङ्ग सहितं अपिस्वरं कम्पनेन सहउच्चार्यम्

यथा– रथीव करायाक्षाँ अभिक्षिपन्जाविर्दूतान्कृणुते वर्ष्या 3 अह।

दूरत्सिहस्य स्तनथा उदीरते यतर्जन्यः कृणुते वर्ष्यं नमः।।

श्रौतसोमयागेषु त्रिशु सवनेषु वाचः स्थानविशेषाणां प्रयोगस्य प्रकाराः–

प्रातः सवने नित्यमेव व्याघ्र गर्जनस्य सदृशं उरः स्थित गम्भीर स्वरेण शास्त्रादि वाक्यं पदनीयम्। तृतीय सवनं तार स्वरयुक्तं ज्ञेयं तस्मिन् शास्त्रादि वाक्य पठने उच्चतम स्थाने तं तारंस्वरं मयूरहंसकोकिलादीनां स्वरसदृशं शिरःस्थित स्वरेण प्रयोज्यं।

वर्णोच्चारण कौशलमाहात्म्यम्–

पाणिन्यनुसारं वर्णानां अस्पष्ट उच्चारणमपि न विधेयं वर्णानां कठिनोच्चारणमपि न विधेयं। वर्णानां समीचीन उच्चारणेन उच्चारणकर्त्ता ब्रह्मलोकंमथंवा ब्राह्मण समाजेसत्कृतो भवति।[7.]

निष्कर्ष

लौकिक वैदिक शब्दों का अनुशासन आचार्य पाणिनी ने शिक्षाशास्त्र के रूप में अभिव्यंजित किया है। पाणिनी ने वर्णों का अत्यन्त ही व्यवस्थित उच्चारण स्थान निर्धारित किया है।

संदर्भ ग्रन्थ सूची

1. भाषाविज्ञान एवं भाषाशास्त्र – कपिलदेव द्विवेदी

2. भाषाविज्ञान– भोलानाथ तिवारी

3. भाषाविज्ञान की भूमिका– भोलानाथ तिवारी

4. आधुनिक भाषा विज्ञान– डॉ0 राजमणि शर्मा

5. लघु सिद्धान्त कौमुदी– वरदराजाचार्यकृत

6. पंतजलि महाभाष्य

7. पाणिनीकृत अष्टाध्यायी

Publish Research Article

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper,Summary of Research Project,Theses,Books and Book Review for publication.
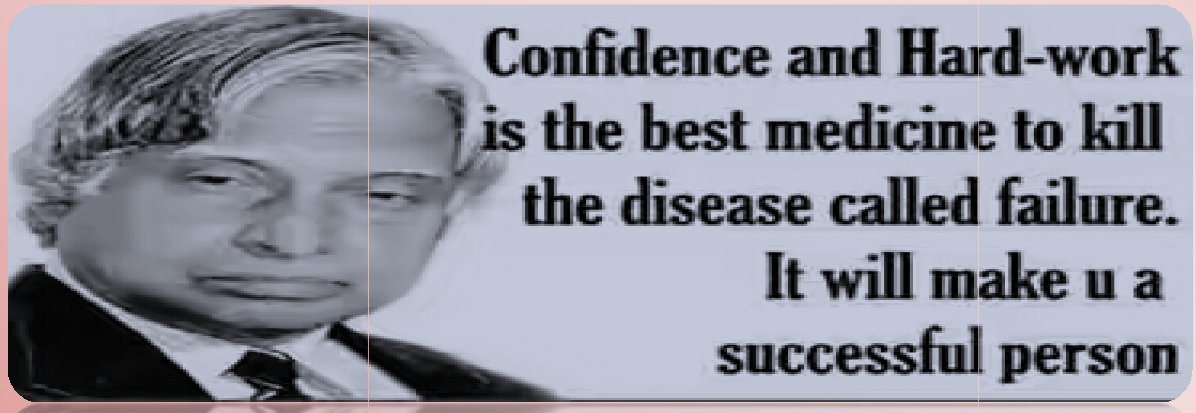
Address:- Dr. Ashak Hussain Malik House No-221, Gangoo Pulwama - 192301 Jammu & Kashmir, India
Cell: 09086405302, 09906662570,
Ph No: 01933212815
Email: nairjc5@gmail.com, info@nairjc.com
Website: www.nairjc.com